

УДК [94 : 329.285] (477) «1947/1949»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.1.18>

*Віктор Савченко**

«УКРАЇНСЬКІ СПРАВИ» АНАРХІСТІВ – «ПОВТОРНИКІВ»

Анотація: *Стаття висвітлює маловідому кампанію державного терору в радянській Україні у 1947-1949 рр. спрямованої проти анархістів, що зберегли свою вірність радикальній ідеології колишніх анархістів. У ці роки радянські каральні органи розгорнули новий етап знищення «підозрілих» елементів як «небезпечних державних злочинців», повторно арештовуючи та відправляючи у табори і заслання анархістів, які відбули всі свої вироки й опинилися на поселенні або на волі. На конкретних прикладах відомих історичних осіб: лідера і теоретика анархізму А. Андрєєва та його дружини З. Гандлевської, махновського командира та пропагандиста М. Уралова і звичайних «незадоволених режимом» громадян, котрі допускали «ліві» радикальні висловлювання щодо радянського ладу, проводиться аналіз необгрунтованої (з точки права та логіки) кампанії державного терору. Долі жертв показують, що сталінський режим був спрямований на повне духовне та правове підкорення народу.*

Ключові слова: *анархіст, репресії, арешт, «розробка», антирадянська агітація, «повторники»*

Про арешти анархістів у 1947-1949 рр. (так звані арешти «повторників») довгий час були відсутні згадки в історичних дослідженнях, тільки останнім часом історики почали досліджувати цю тему. Наприкінці 2019 р. світ побачила унікальна книга Тамари Вронської «Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.)», де вперше в українській історіографії розлого розглядається жахлива практика сталінських репресій проти вже покараних «ворогів народу»¹. Треба сказати, що у 2011 р. вийшла її змістовна стаття з цього питання, в якій вже накреслювалися основні напрямки майбутнього дослідження².

До 1947 р., а ні анархістського підпілля, а ні анархістських груп у СРСР, в реальності, вже не існувало близько двадцяти років, а окремі «анархістські» справи були «екзотичними». Змінилося не тільки покоління мешканців СРСР, докорінно змінилися політичні тренди та ідеологічні уподобання, саме ставлення до можливості «артикуляції» власної політичної позиції. До цього часу владі вдалося не тільки фізично знищити анархістів, а й маргіналізувати, висміяти й опорочити (у тому числі за допомогою радянського кінематографа) саму анархістську ідею. Анархістський рух в країнах, де він був ще недавно значним і популярним (Аргентина, Іспанія, Італія, Франція, Болгарія), так само переживав не найкращі часи. Можна впевнено твердити, що 40-50-ті рр. ХХ ст. стали для анархізму «провальними».

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: lanjeron61@gmail.com

¹ Вронська Т.В. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948-1953 рр.). Київ: Темпора, 2019. 420 с.

² Вронська Т.В. 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 107-122.

Тисячами по радянських етапах гнали троцькістів, «правих», націоналістів, терористів, шпигунів..., а ось про анархістів згадали тільки у 1947 р. (відповідно до директиви міністра держбезпеки СРСР), коли почався новий етап «закручування гайок». В цей час відновився облік та «активна агентурна розробка» колишніх учасників «контрреволюційних партій». У лютому 1948 р., коли були ухвалені накази за якими вводилося поняття «особливо небезпечні державні злочинці», згадали й про «анархістську контрреволюцію» початку 1920-х рр., про потенційну здатність до «ворожій діяльності» колишніх анархістів, яким не було місця в соціалістичній СРСР.

3 лютого 1948 р., в'язнів, вже засуджених за «контрреволюційні злочини», в яких вийшов термін покарання, пропонувалося затримувати «до особливого розпорядження» у таборах і направляти на поселення «у віддалені місцевості СРСР». Це було довічне покарання, бо не вказувалося, на який саме термін подібні «злочинці» відправляються у заслання у вигляді повторного репресування. Арештовувати (направляти до таборів або на поселення) наказувалося й «політичних злочинців», кому після звільнення вдалося повернутися додому «висуваючи обвинувачення відповідно до складу злочину, за який вони відбували покарання у таборах і тюрмах»³.

«Небезпечними державними злочинцями» стали вважати тих, хто ще у далеких 1920-х рр. отримав тавро троцькіста, есера, меншовика, анархіста... «Колишні анархісти продовжують залишатися на ворожих позиціях по відношенню до радянської влади, ведуть серед свого оточення антирадянську агітацію і пропаганду анархістських ідей»⁴.

Серед «повторників» опинилися анархістські авторитети, що дивом вижили під час репресій 1920-х – 1930-х рр., так і «пристебнуті» до колишніх «професійних» анархістів, «підозрілі особи», що мали коли-небудь непряме відношення до анархістських груп, чи дозволяли собі окремі «анархістські висловлювання». Так, органами МДБ УРСР у 1948 р. було заарештовано 14 «колишніх анархістів», більшість з яких повернулися з місць позбавлення волі після відбуття тривалого строку покарання.

Т. Вронська зазначала, що регіональні підрозділи українського МДБ не мали чіткого уявлення стосовно нових слідчих дій, репресивної складової лютогового Указу (1948 р.), в якому не було прописано порядок ведення справ вже звільнених з тюрем і таборів «злочинців». МДБ УРСР звітувало, що у процесі судових архівних пошуків (на 1 березня 1948 р.) було переглянуто бл. 13 тис. справ на бл. 15 тис. осіб, з яких анархістів виявилось 679 (з них більш ніж 4 тис. справ було повернуто через смерть потенційних жертв або брак інформації для їхнього розшуку)! На жовтень 1948 р. було виявлено 917 осіб (з них 10 анархістів), до 1949 р. арештовано 214 осіб⁵.

Чекісти 5 відділу УМДБ Київської області, завзято виконуючи директиви Центру, несподівано виявили у провінційних Черкасах одного з творців анархістського руху, колишнього лідера анархістів-терористів («кадровий анархіст, учасник низки бойових операцій»), якимось дивом не знищеного у 1930-х роках, Андрія Никифоровича Андрєєва (1882 р. н.), який до арешту у 1949 р. працював бібліотекарем клубу Черкаського машинобудівного заводу. У лещата УМДБ попала і його дружина – Зора Борисівна Гандлев-

³ Вронська Т.В. Повторники... С. 43-44, 47.

⁴ Вронська Т.В. 21 лютого 1948 р. в історії... С. 118.

⁵ Вронська Т.В. Повторники... С. 90-102.

ська (1898 р. н.), до арешту медсестра Черкаської поліклініки⁶.

А. Андреев народився у Києві у 1882 р., навчався на загальноосвітніх курсах при Київському Політехнічному інституті, працював у будівельних конторах. У 1902 р. вступив до РСДРП, але 1905 р. перейшов до есерів. У 1907 р. він стає анархо-індивідуалістом, створює севастопольську бойову дружину «Свобода всередині нас», займається пропагандою, експропріаціями, проводить численні акти терору. Т. Вронська пише, що він належав до «анархістської партії», хоча сама теорія анархістів відкидала будь-яку «партійність», а у Східній Європі в анархістів не існувало партій (до 2002 р.)⁷.

У 1908 р. А. Андреев був заарештований та опинився на каторзі. У березні 1917 р., звільнившись з каторги, він стає організатором Київської асоціації вільних анархістів (група анархістів-індивідуалістів, що, за хибним припущенням МДБ, «об'єднувала усі анархістські напрямки»), редагує її друкований орган часопис «Свобода всередині нас», стає секретарем «Бюро» з підготовки Всеросійського з'їзду анархістів. У Києві 1917 р. він знайомиться з анархісткою Зорою Гандлевською, що стає його цивільною дружиною. У 1918-1920 рр. вони разом працюють в анархістському підпіллі Харкова, Києва, Севастополя та Одеси⁸. Є свідчення, що А. Андреев міг приймати участь в експропріаціях (грабунках) радянських і білогвардійських фінансових установ у 1918-1919 рр.⁹

Згодом у Москві А. Андреев створює анархістську групу «Індивід» і видавництво «Кітеж», в якому видає збірку своїх статей «Неонігілізм» (1923 р.). У 1921-1953 рр. А. Андреев і З. Гандлевська «відсиділи» по 10 років у тюрмах і таборах, по 8 років «тинялися» по поселеннях (арешти 1921, 1925, 1929, 1933, 1934, 1937 рр.). Після звільнення у 1946 р. подружжя поневірялося по країні, опинившись без роботи, грошей і житла. Вони не мали паспортів, тільки довідки про звільнення, тимчасові посвідчення, що забороняли жити у «режимних районах» СРСР. А. Андреев згадував: «Наші паспорти мали спеціальну примітку, тавро, що перетворювало нас у «паріїв», у другосортних громадян... я обійшов тридцять організацій, поки зачепився на машинобудівному заводі ім. Петровського, завідувачем матеріальним складом ВКБ»¹⁰.

24 лютого 1949 р. у Черкасах А. Андреев і З. Гандлевська знову були заарештовані. На момент арешту А. Андрееву було вже 66 років, він довгий час був хворий на сухоти (інвалід другої групи), слідчі не знайшли навіть натяку на «анархістську діяльність» або «пропаганду анархістських поглядів» А. Андреева та З. Гандлевської після останнього звільнення. Органи МДБ фактично ігнорували припис до Указу лютого 1948 р. (припис жовтня 1948 р.), за яким не арештовувати «старих, німечних інвалідів і важкохворих за відсутністю матеріалів щодо їхньої ворожої діяльності після звільнення з таборів і тюрем»¹¹, але старого анархіста було заарештовано.

⁶ Рублёв Д. Неизвестное идейное наследие А.Н. Андреева. Теоретик анархизма о советской действительности 1930-х – начала 1960-х гг. // Исторический архив (Москва). 2015. № 4. С. 57-64.

⁷ Вронська Т.В. Повторники... С. 120.

⁸ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 172-174.

⁹ Рублёв Д.И. «Маруся кричала: Да здравствует анархия! Да здравствует свобода!». Воспоминания З.Б. Гандлевской о деятельности анархистского подполья в Крыму летом-осенью 1919 г. // Исторический архив (Москва). 2015. № 4. С. 48-54.

¹⁰ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 172-174.

¹¹ Вронська Т.В. Повторники... С. 61.

Під час обшуку, в кімнаті, де мешкали А. Андреев і З. Гандлевська, було конфісковано 10 книг «анархістського змісту», рукописи, листи, записники, фотографії. Особливу цінність мали унікальні спогади А. Андреева «Мое життя в революції 1902-1947», «Щоденник безробітного в СРСР», «два рукописи без назви». До свого останнього арешту, живучи у Черкасах, А. Андреев зумів знайти два екземпляра своєї книги «Неонигилизм», два томи творів класиків анархістської думки П. Кропоткіна та М. Бакуніна (Лондон, 1914), екземпляри книг анархістських лідерів часів революції 1917 р. А. Кареліна та А. Гордіна (до «анархічної» літератури слідчі чомусь долучили книгу з критикою анархізму радянського пропагандиста Яковлева), анархістський журнал «Свобода» 1919 р. (напевно в опису обшуку помилка – журнал «Свобода всередині нас», що видавався у 1918 р.)¹².

Тільки за результатом обшуку слідчі зробили висновки, що А. Андреев і З. Гандлевська «продовжували проводити антирадянську діяльність». Після 8-місячного тюремного ув'язнення подружжя було відправлено на заслання до Усть-Таркського району Новосибірської області. Позбавлений пенсії, хворий на сухоти А. Андреев став працювати сторожем зерносховища Дубровінського радгоспу № 257. Не визнаючи приписуваних йому звинувачень, він надсилав листи протесту на з'їзди КПРС та самому Й. Сталіну. Тільки смерть тирана відкриває анархістському подружжю шлях до свободи. У 1954 р. А. Андреев і З. Гандлевська повертаються із заслання до Москви, як реабілітовані постановою Верховного суду СРСР. А. Андреев отримує статус «персонального пенсіонера союзного значення» за заслуги по створенню перших революційних гуртків робітників у Іваново-Вознесенську у 1904–1905 рр. Він помирає у 1962 р. встигнувши написати нові спомини «Квадратура кола життя», «Про минуле». З. Гандлевська переживає свого чоловіка на 25 років¹³.

До об'єм МДБ у 1949 р. потрапив, на перший погляд, звичайний виконроб монтажного управління Міністерства авіаційної промисловості СРСР Михайло Петрович Уралов (1889 р. н.). У 1904 р. він, простий робітник, що симпатизував революціонерам, став членом РСДРП, але у 1907 р., вважаючи тактику соціал-демократів «пасивною», перейшов до партії есерів. У часи Першої світової війни служив на Балтійському флоті, вже в якості «революційного матроса» у 1917 р. перейшов до анархістів. У 1918 р. М. Уралов зробив «кар'єрний стрибок» ставши командиром бойової частини «Чорної гвардії» Московської федерації анархістів. Але в середині квітня 1918 р. більшовики розігнали «Чорну гвардію» і М. Уралов опинився у буцегарні.

За чекістськими джерелами: «у період громадянської війни в Україні Уралов був начальником штабу банди Махна та його особистим ад'ютантом. Серед бандитів був відомий під кличкою «батько Урал». У складі банди Махна Уралов вів активну збройну боротьбу з Радянською владою, зі своїм загоном брав участь у боях проти частин Червоної Армії в районі міст Пологи, Гуляйполе, Маріуполь і Бердянськ, особисто розстрілював комуністів», написав і видав «контрреволюційну» брошуру, під назвою «Кошмар», «...в якій у злісній формі зводив наклепи на радянську владу і партію більшовиків»¹⁴. Мова йшла про брошуру в 16 сторінок під назвою «Кошмар» (Москва: Почин, 1918), в якій

¹² ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 172-174.

¹³ Рублёв Д. Неизвестное идейное наследие А.Н. Андреева... С. 60-62.

¹⁴ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 172-174.

М. Уралов обурюється брутальністю державного терору більшовиків, придушенням свобод і громадянських прав у радянській Росії.

Треба зазначити, що М. Уралов ніколи не був «начальником штабу банди Махна та його особистим ад'ютантом». На початку 1919 р., опинившись в Україні, М. Уралов став активним учасником махновського руху. Був делегатом II-го Гуляйпільського районного з'їзду махновців, начальником махновського гарнізону Бердянська, командиром бригади 1-го Донецького корпусу Революційно-повстанської Армії України (махновців). У листопаді – грудні 1919 р. М. Уралов навіть був членом махновського «парламенту» – Військово-революційної Ради. Анархіст І. Тепер писав, що у махновському війську він користувався «великим впливом»¹⁵.

На початку 1920 р. М. Уралов був заарештований ЧК, від його імені була випущена відозва із засудженням Н. Махна. Після звільнення з тюрми ЧК, у травні 1920 р., М. Уралов знову приєднався до лав армії Н. Махна. Згодом, за завданням Н. Махна він працює у кримському підпіллі в агітаційному відділі Кримської «Зеленої» армії О. Мокроусова. З грудня 1920 р. працював у радянському наркоматі землеробства Криму. У 1921 р. був арештований. Його підозрювали в тому, що він «користуючись офіційними посадами», в якості організатора радгоспів, об'їжджав Крим, «збираючи анархістське підпілля». «У 1921 році на квартирі Уралова в м. Сімферополі проводилися збіговиська анархістів, в яких активну участь брав колишній секретар «Південноросійської федерації анархістів» Лука Луговик»¹⁶.

Протягом 1921-1924 рр. М. Уралов був тричі заарештований органами ЧК-ДПУ, під час арештів у нього вилучалася «антирадянська література». «У наступні роки, проживаючи в Москві, Уралов до дня арешту залишався переконаним анархістом, зберігав у себе на квартирі антирадянську літературу»... «вів активну боротьбу проти радянської влади та ВКП(б)»¹⁷.

Знову, як і у випадку А. Андрєєва – З. Гандлевської, ми бачимо звинувачення на підставі дій «сивої давнини» – 1919-1921 рр., за які вже М. Уралов відсидів. Знову головним аргументом слідства виступає знайдена під час обшуку «література»... На жаль, після арешту у 1949 р. доля М. Уралова невідома, як і залишається невідомою його діяльність у 1925-1948 рр., що каже про можливу його співпрацю з розвідкою СРСР, до якої були долучені багато колишніх анархістів, наприклад, кримський анархіст Л. Луговик¹⁸.

Розшук автора антирадянської листівки «...яка мала терористичні погрози на адресу керівників партії та уряду... [та] поширювала наклепницькі вигадки» привів до арешту Ольги Євгенівни Сухової (1888 р. н.). За агентурними даними вона була автором листівки та зізналася у виготовленні листівок і наклепів «під впливом читання анархістської літератури». І справді, під час обшуку в помешканні О. Сухової була вилучена «анархістська література». Рішенням Особливої наради при МДБ СРСР вона «отримала» 10 років ВТТ¹⁹.

¹⁵ Тепер И. (Гордеев). Махно: От «единого» анархизма к стопам румынского короля. Киев: Молодой рабочий, 1924. С. 76.

¹⁶ ГДА СБ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 415. Т. 1. Арк. 242.

¹⁷ Лубянка. Сталин и МГБ СРСР. Март 1946 – март 1953: Документы высших органов партийной и государственной власти. Москва: МФ Демократия: Материк, 2007. 659 с.

¹⁸ Савченко В. Анархісти Одеси. 1917-1937. Одеса: Астропринт, 2020. С. 101.

¹⁹ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 170-171.

Управлінням УМДБ по Дніпропетровській області, за агентурною справою «Букіністи», була арештована Марія Петрівна Полякова (1902 р. н.), що народилася у Херсоні, мала незакінчену вищу освіту та з 1944 р. працювала лікарем амбулаторії с. Підгородне Дніпропетровської області. Слідчим було відомо, що вона ще у 1917 р. у Петрограді долучилася до місцевої групи анархістів, за що у 1925 р., вже перебуваючи у Дніпропетровську, була арештована та на три роки заслана (разом із чоловіком анархістом Уськовим, що у 1948 р. перебував у новому засланні).

У слідства була інформація про те, що Марія Полякова, під час відбування покарання на засланні, підтримувала зв'язок із колишніми анархістами, листувалася з анархістами Франції та Німеччини (скоріш за все це листування було з «Чорним Хрестом», що займався допомогою репресованим анархістам). У 1939 р. М. Полякова (студентка Дніпропетровського медичного інституту) була знову заарештована та «отримала» вирок – 5 років ВТТ, але звільнена була тільки у 1946 р.²⁰

Повернувшись до Дніпропетровська вона, на переконання слідчих, «...не змінила своїх анархістських поглядів, почала групувати навколо себе антирадянськи налаштованих осіб, поширювала наклепницькі вигадки про радянську дійсність», за що у 1948 р. «отримала» нові 10 років ВТТ (у відкритому списку реабілітованих вказано її арешт у 1944 р.)²¹.

В Ізмаїльській області наприкінці 1947 р. був арештований начальник відділу інкасації Ізмаїльської контори держбанку Олександр Іванович Рудаков (1901 р. н.), член ВКП(б). О. Рудаков народився у м. Плавськ Тульської області, у 1918 р. він став членом РКП(б), але 1920 р. долучився до групи анархістів та, за інформацією секретних співробітників ГПУ, «знищив партквиток». У 1922 р. він був заарештований вже як анархіст, але незабаром звільнений. На довгі роки він був «позбавлений» пильної уваги «органів», сумлінно працював, воював у лавах Червоної Армії у Другій світовій війні... Але, несподівано, у УМДБ вирішили, що комуніст О. Рудаков «підходить під статтю і ним можна закрити «план»».

У 1947 р. з'являється «справа О. Рудакова», в якій його звинувачують у тому, що він «залишився дворушником»: «З метою маскування своєї антирадянської діяльності знаходився на фронті, у 1943 р. знову проліз до партії», а вже після війни поширював «вигадки» та «зводив наклепи» на радянський устрій. О. Рудаков, не тільки за «анекдоти та розмови» отримав 10 років таборів, йому згадали «анархістську статтю» двадцятип'ятирічної давнини²².

Арешт очікував на Омеляна Петровича Волобуєва (1893 р. н.) – бухгалтера промислової артілі «Свобода» (м. Нова-Одеса, Миколаївської області). Його звинувачували у тому, що у 1918-1921 рр. він перебував у Гомельській організації анархістів (до цього О. Волобуєв деякий час був есером і більшовиком). За свідченнями слідства, опинившись у Миколаєві, О. Волобуєв налагодив зв'язок із миколаївськими анархістами. У 1937 р. він був засуджений вже за «створення терористичної групи», «контрреволюційну агітацію та

²⁰ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 171-172.

²¹ Полякова Марія Петрівна (1902 р.н.) // Відкритий список. URL: [https://ua.openlist.wiki/Полякова_Марія_Петрівна_\(1902\)](https://ua.openlist.wiki/Полякова_Марія_Петрівна_(1902))

²² ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 175-176.

наклепи» на 10 років ВТТ. У листопаді 1947 р., після закінчення строку покарання, він повернувся у Миколаївську область де попав «до активної розробки» чекістів і був залучений по справах «повторників»²³.

П'ятим відділом УМДБ по Полтавській області був «взятий у розробку» Григорій Васильович Ткач (1918 р. н.), мешканець Полтави, безпартійний. Його мати, за інформацією слідчих: «...була власницею явочної квартири анархістів, а Ткач був використаний в якості зв'язківця... у 1932-1933 рр., ще підлітком, перебував під сильним впливом анархіста Золотарьова²⁴, що очолював у м. Полтава анархістську групу. Учасники анархістської групи розроблялися у той період Полтавським міськвідділом ДПУ за агентурною справою «Бували» та у січні 1934 року біли арештовані, причому троє з них засуджені до ВМП»²⁵.

За «версією» слідства влітку 1941 р. червоноармієць Г. Ткач дезертирував з Радянської армії та повернувся до окупованої Полтави, «згодом втік до Німеччини» (ймовірно був вивезений як остарбайтер). У 1945 р., за даними слідства, в «американській зоні окупації» Г. Ткач був начальником табору для радянських громадян, «підтримував близькі стосунки з американськими офіцерами та білоемігрантами, які пропонували йому офіцерську посаду в іноземному легіоні». У 1945 р. Г. Ткач знаходився в Парижі, де отримував «допомогу від білоемігрантів». Сексоти, які «розробляли» Г. Ткача, вказували, що він «у даний час має різкі антирадянські погляди». Він був «підготовлений» до арешту і в якості «анархіста – двурушника», і в якості «шпигуна»²⁶. Але, такий цінний «кадр», що знав німецьку, французьку та мав знайомства у Франції, зникає з розробок чекістів, немає його і в реєстрах репресованих. Про його долю можна тільки здогадуватися, але впевнено можна сказати, що Г. Ткач не міг, за своїм бажанням, вирватися з чекістської «орбіти».

У своїй монографії Т. Вронська згадує долю колишнього одеського анархіста Юхима Мойсеевича Брука (1890 р. н.), повторно арештованого у м. Костянтинівка Сталінської області у 1949 р. Він був репресований у 1949 р. як «агент англійської та німецької розвідок». Про нього відомо, що у 1911-1918 рр. він був анархістом, а вже у 1930-х рр. – радянським дипломатичним співробітником в Ірані. З 1939 р. він «відсидів» 10 років, у 1949 р. його повторно заслали на спецпоселення²⁷. В Одесі у 1917-1922 рр. діяв такий собі анархіст на ім'я «Брут», який зник з міста, приблизно у 1923 р., подекували, що він був направлений структурою радянської розвідки до Німеччини. Цікаво, що про Ю. Брука (крім згадки у книзі Т. Вронської) та про «Брута» відсутня відкрита інформація.

Під «розробку» в Полтаві попав і Павло Тимофійович Древаль (1897 р. н.), селянин-середняк с. Старий Коврай Іркліївський району. Його «зловили» на «антирадянських судженнях», «антирадянській агітації». Стало відомо, що він необачно казав: «...про найкращу партію анархістів-синдикалістів у Харкові в 1920 р., він у ній перебував, знав програму». У нього знайшлися й «обтяжуючі» біографічні дані: до Другої світової війни він був судимий «за хуліганство», під час війни мешкав «на окупованій території»²⁸.

²³ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 195.

²⁴ Можливо, мається на увазі анархіст Золотарьов Андрій Леонідович (1901-1937).

²⁵ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 176-177.

²⁶ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 176-177.

²⁷ Вронська Т.В. Повторники... С. 137.

²⁸ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 199.

У Херсонській області в 1948 р. розроблявся колишній анархіст Абрам Якович Барон (1882 р. н., народився у с. Заремби Острозького округу). У 1948 р. він працював судовим виконавцем народного суду с. Високопілля Херсонської області. У 1902-1917 рр. він проживав у Нью-Йорку та Лондоні, ще 1906 р. вступив до групи анархістів у Лондоні, згодом став секретарем однієї з великих організацій анархістів Лондона. У 1917 р. повернувся до України, діяв в Одесі, підтримував контакти з лідером одеських анархістів О. Шапіро («Саша-Петро»). Але у 1920 р. А. Барон вступив до лав ВКП(б) і робив вже офіційну «партійну кар'єру», залишаючись під «пильним оком» органів державної безпеки та партійного контролю. Він двічі виключався з ВКП(б): у 1933 р. та у 1937 р. «за зв'язок з ворогами народу»²⁹.

На початку 1948 р. слідчим УМДБ Запорізької області, після плідних «архівних розробок», стало відомо про те, що старший майстер Дніпрогесу Костянтин Кирилович Артеменко (1900 р. н., с. Окни, Подільської губернії, з селян) у 1920-1924 рр. мешкав у Петрограді, де був залучений до групи анархістів. На петроградському заводі ім. Степана Разіна, він створив та очолив анархістську групу з числа робітників. Ця група, за допомогою балтійських моряків налагодила зв'язок з іноземними анархістами, вела агітацію серед робітників і студентів Петрограда. У 1924 р. К. Артеменко був арештований за «анархістську агітацію», під час обшуків у нього знайшлася «анархістська література». У 1925-1927 рр. К. Артеменко відбував заслання у Наримському краї, на засланні брав участь у «нелегальних зборах анархістів», листувався із анархістами паризького «Чорного Хреста» (з Я. Дубинським). У 1932 р. К. Артеменка знову арештували і знову його чекало трирічне заслання. У 1935-1944 рр. він проживав у Казахстані та Челябінську. Але наприкінці 1944 р. виїхав до України, де мешкав у Дніпропетровську. У 1948 р. він попав до чекістської «розробки»³⁰.

З «архівів» слідчі МДБ з'ясували, що простий робітник паперової фабрики Тимофій Кононович Кошовий (1884 р. н., с. Панінка Кам'янець-Подільської області) у 1914-1921 рр. був секретарем анархістської групи в США, а у 1921 р. повернувся до України, де й замешкав. Було відомо, що у 1921-1925 рр. він підтримував зв'язок через листування з однодумцями із США та «зводив наклепи» на СРСР. До «розробки» попав і Петро Андрійович Скірдов (1903 р. н., Ново-Українка, із службовців), що у 1927 р. «за антирадянські настрої, наклеп, агітацію», за те що він «співчував анархізму», «читав книги Воліна» (теоретик анархізму першої половини ХХ ст. В. Ейхенбаум-Волін), отримав шість років таборів на Біломоро-Балтійському каналі. У 1948 р. П. Скірдов працював малярем у Кіровограді і, до певного часу, вважав, що його «гріхи юності» не варті чекістської «справи»³¹.

У вересні 1948 р. п'ятий відділ УМДБ Запорізької області вивчав два анонімних листи, в яких повідомлялося, що анонімний «племінник Махна» збирає «всіх хлопців Гуляйпільського району для звільнення українського народу від єврейського і радянського ярма. Нас вже зібралось 8 тисяч. Скоро ми виступимо на вулицях Запоріжжя з кулеметами й автоматами, відберемо землю та передамо її народу, ліквідуємо непосильні податки, які розорюють населення». З'ясувалося, що подібні листи розсилав маляр заводу «Запоріжбуд» 19-річний уродженець Гуляйпільського району Ілля Рожко.

²⁹ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 179.

³⁰ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 180-181.

³¹ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 182-183.

Агентурна мережа органів МДБ УРСР «по лінії анархістів» у 1948-1950 рр. складалася з 15 агентів і 37 інформаторів, більшість з яких була колишніми анархістами 1920-х рр. Так агент «Долінський», був арештований і завербований у 1924 р. «за участь у анархістському гуртку Цвейфеля» у Києві. Агент «Алоєв», анархіст з 1905 р., член групи у Сімферополі, у 1917 р. – секретар Миколаївської групи анархістів, з 1923 р., після арешту, почав співпрацювати з ДПУ. Агент «Семенова» (1906 р., м. Полтава, українка, дворянка, дитяча письменниця, редактор дитячого журналу, член ВКП(б), вища освіта)³², у 1921-1923 рр. брала участь у зборах анархістів у Полтаві (певно тоді була затримана ДПУ), згодом, за інформацією чекістів, вона відійшла від анархістів, переїхала на навчання до Харкова³³.

В УРСР «виявлених» кандидатів у «повторники» нарахували більш ніж 14 тис. осіб (на листопад 1950 р.), але позбавлено волі було 510 осіб, стосовно ще 1616 осіб, по «справам» яких було завершено слідство, чекали вироків у тюрмах, або вони рахувалися у списках «померлих». У 1951 р. з 236 523 мешканців особливих таборів для «особливо небезпечних державних злочинців», анархістами вважалася 71 особа. Вже після смерті Сталіна (у серпні 1953 р.) за анархістами ще зберігався статус «особливо небезпечних державних злочинців»³⁴.

Можна констатувати, що репресії «повторників» кінця 1940-х рр. мали на меті не тільки структурне залякування суспільства, а й «чищення старого світу» - знищення носіїв спогадів про політичну боротьбу, діяльність опозиційних сил, фракцій у 1920-х рр. Владі потрібно було ізолювати від суспільства людей, які відсиділи по 10 років таборів і якимось дивом вижили, людей, що, повинні були отримати волю, через десять років після початку тотальних репресій (після вбивства С. Кірова). Не останнім було прагнення влади залюднити віддалені райони Сибіру та Далекого Сходу за рахунок «зеків».

Репресії «повторників» 1948-1950 рр. показали, що каральна система часто працювала «вхолосту», за старими «лекалами», бо системі потрібні були тільки показники, що набиралися у певному колі «цапів-відбувайл», система шукала виправдання свого існування. «Всеосяжна» система радянського внутрішнього шпигунства виявилась не такою досконалою, як її вважали: не існувало єдиного реєстру «політичних злочинців», структури працювали погано в режимі «авралів-кампаній», частина необхідних для розшуку справ та інформація зосереджувалася у Москві, частина у Києві, частина на місцях, чекісти з МДБ УРСР часто, «від центру» не отримували справи, які були необхідні для розшуку. Загальний бардак у «секретній» документації доповнювала відсутність системи картотек, списків... часто чекісти не знали кого з «потенційних жертв» вони вже розстріляли, а хто помер за останні роки своєю смертю.

Що стосується анархістів (як, втім, і інших представників «контрреволюції»), то во-

³² За всіма ознаками це дитяча письменниця *Оксана Іваненко* (народилася 1906 р. у Полтаві, батько дворянин), що у 1922 р. вступила до Полтавського інституту народної освіти (ІНО), де існувало підпілля анархістів. У 1926 р. вона закінчила вже Харківський ІНО, у 1947-1951 рр. працювала у журналі «Барвінок», в якому, деякий час, була редактором. Її брат, Дмитро, що також закінчив Полтавський ІНО (1923 р.), став професором, зав. кафедрою фізики Ленінградського педагогічного інституту. У 1935 р. був арештований «як соціально-небезпечний елемент», засуджений до 3 років таборів, але табір був замінений на заслання, а у 1936 р. він взагалі був звільнений.

³³ ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 183-187.

³⁴ *Вронська Т.В.* Повторники... С. 40, 104.

ни протягом 1920-1934 рр., зазвичай, «отримували» три роки політизолятора, три роки заслання, потім мінуси, але у другій половині 1930-х рр. їх чекали вже не «м'які» вироки, а ВМН або 10 років таборів. У 1948-1950 рр. каральні органи змогли знайти «на волі» тільки поодиноких колишніх анархістів, бо більшість анархістів вже була перемелена у «табірний порох» або, відійшовши від анархістського руху, ще в 1920-х рр. так вміло заховалася, що знайти їх, після 25 років «тиші», було просто неможливо.

Колішні анархісти, що дивом вижили у 1930-1940-х рр., на думку влади, представляли загрозу своєю стійкістю, безстрашністю, досвідом конспірації... Їх поява у заляканому суспільстві «зовнішнього табору», в який перетворився СРСР, вважалася владою небезпечним «внесенням смуту».

Подяка: Висловлюю щиру подяку своєму колезі – голові Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, доктору історичних наук, професору Олександру Тригубу за консультації та рекомендації у пошуку окремих документів у фондах архіву ГДА СБУ.

Viktor Savchenko

«Ukrainian Cases» of Anarchists-«Repeaters»

Abstract: The article covers a little-known campaign of state terror in Soviet Ukraine in 1947-1949 against anarchists who remained the faithful to the radical ideology of former anarchists. During these years, the Soviet punitive authorities launched a new phase of extermination of «suspicious» elements as «dangerous state criminals,» re-arresting and sending to camps and exiles anarchists who had served all their sentences and found themselves in settlement or to freedom. On the specific examples of famous historical figures: the leader and theorist of anarchism A. Andreiev and his wife Z. Handlevska, Makhno's commander and propagandist M. Uralov and ordinary «dissatisfied with the regime» citizens who allowed «left» radical statements about the Soviet system, (from the point of view of law and logic) of the campaign of state terror. The fates of the victims show that the Stalinist regime was aimed at complete spiritual and legal subjugation of the people.

Keywords: anarchist, repressions, arrest, «development», anti-Soviet agitation, «repeaters»